

²¹ Стателова Е., Пантев А. Указ. ст. – С. 13.

²² Димитров И. Указ. раб. – С. 180.

²³ Стателова Е., Пантев А. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. – София, 1995.

²⁴ Лалков М. Българското минало 1878 – 1918. Познато и непознато. – София, 1997.

²⁵ Там же. – С. 35.

²⁶ Там же. – С. 36.

²⁷ Лалков М. България след Освобождението (1878 – 1912). – София, 2001.

²⁸ Йорданов С. Войните за обединение на България и поведението на Русия. – София, 2000.

²⁹ Куцаров П. Руската империя и съединението. – София, 2001.

³⁰ Там же. – С. 43.

Резюме

Сайпанова А. О. *Возз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії у висвітленні професора С. І. Сідельнікова та болгарської історіографії другої половини ХХ ст.*

У статті розглядається концепція харківського вченого С. І. Сідельнікова стосовно важливого етапу в історії болгарського народу – національно-визвольного руху за створення єдиної національної держави у 1879 – 1885 рр., а також співвідносяться його погляди з розвитком болгарської історичної науки. Головна увага приділяється таким дискусійним питанням, як ставлення князя Александра Баттенберга та софійського уряду Петко Каравелова до руху за возз'єднання князівства Болгарії і Східної Румелії та Пловдивського повстання 18 вересня 1885 р., позиція Російської держави щодо возз'єднання Північної і Південної Болгарії.

Чувпило О. О.

ДЕЯКІ НАЙВАЖЛИВІШІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЗАГАЛЬНОІНДІЙСЬКИХ НЕКОНГРЕСИСТСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ РУХІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У боротьбі народів Індостану за визволення від англійського колоніального панування на загальноіндійському рівні брали участь Індійський національний конгрес (ІНК), який її очолював і був найбільшою політичною організацією Британської Індії, Мусульманська ліга, Хінду Махасабха, робітничі та селянські рухи, Комуністична партія (КПІ), національно-революційні організації та Індійська національна армія (ІНА). Усі вони зробили свій внесок у справу завоювання індійської незалежності. Однак тільки

політичний курс ІНК та ідейно-політична боротьба у ньому знайшли певне висвітлення у вітчизняній історіографії¹. Історія ж решти загальноіндійських і місцевих патріотичних рухів першої половини ХХ ст. залишається зовсім не вивченою. Для того, щоб усунути ці “білі плями” в українській індології, об’єктивно і всебічно дослідити досить складні й заплутані події визвольних змагань, слід насамперед проаналізувати найважливіші джерела, в яких відображена багатогранна діяльність кожної організації. Це і є метою даної статті. Звертаємо увагу на те, що оскільки конгресистські джерела детально розглядалися нами раніше², то наразі вони свідомо не залучаються.

Приступаючи до розгляду поставленого питання, варто зазначити, що переважна більшість джерел із історії боротьби індійців за свободу й незалежність англомовні. Національним мовами, зокрема мовою гінді, за часів колоніалізму (до 1947 р.) видавалися лише поодинокі публікації та окремі часописи. Пояснюється це особливостями британської мовної політики у найбільшій колонії світу та специфікою розвитку індійського суспільства, де іноземна мова стала чи не єдиним засобом міжнаціонального спілкування освічених верств населення, особливо у містах. Проте і в суверенній Індії, незважаючи на значні досягнення у розвитку та поширенні національних мов, ситуація склалася таким чином, що англійська мова не втратила свого значення, а тому англомовні видання історичних документів продовжували домінувати. На жаль, у бібліотеках країн СНД, за винятком Москви й частково Санкт-Петербурга, вони практично відсутні. До того ж у книгосховищах цих міст наявні далеко не всі індійські джерела з історії антибританських рухів та організацій. Значна частина їх представлена окремими документами³ або міститься у різних збірниках, тематика яких не має прямого відношення до визвольної боротьби⁴. Тому, вивчаючи історію будь-якої індійської політичної партії або організації, необхідно спочатку провести узагальнення та систематизацію усіх наявних джерел про неї.

Аналіз джерельної бази неконгресистських загальноіндійських визвольних рухів починаємо з Мусульманської ліги, яка у Британській Індії була другою за величиною та значенням після ІНК організацією і першою загальноіндійською мусульманською політичною партією. Вона виникла у 1906 р. і очолювалася великим поміщиком Ага-ханом, главою секти ісмаїлітів, котрі становили провідну торговельно-гендлярську общину серед мусульман. Стосунки Ліги з Конгресом

розвивалися досить складно і змінювалися у залежності від обставин. У 1916 р., ухваливши "Пакт у Лакхнау", обидві організації вирішили спільно боротися за самоврядування у складі Британської імперії. Однак після невдачі конгресистського ненасильницького руху неспівробітництва (1920–1922 рр.) під проводом М. К. Ганді, який поєднувався з боротьбою за халіфат, керівництво Ліги стало на шлях самостійної боротьби за конституційні реформи та забезпечення гарантій обцинних прав, прийнявши 23 березня 1940 р. рішення створити власну державу на тій частині території Індії, де мусульмани становили більшість. Після Другої світової війни Мусульманська ліга перетворилася на могутню політичну силу, яка користувалася широкою підтримкою мусульманських мас. Очолювана М. А. Джинною (1876–1948), вона змогла втілити в життя свій план поділу Індії і створити у 1947 р. мусульманську державу Пакистан, губернатором якої став М. А. Джинна (1947–1948 рр.).

Найважливішим першоджерелом із історії Мусульманської ліги є її різноманітні документи й матеріали, опубліковані в двох томах у Пакистані у 1969–1970 рр. і перевидані в Індії у 1982 р. під загальною назвою "Основи Пакистану. Документи Всеіндійської Мусульманської ліги: 1906–1947"⁵. Перший том охоплює період 1906–1924 рр., а другий – 1924–1947 рр. Це частина архівів і документів Ліги, які з 1966 р. зберігаються в бібліотеці університету м. Карачі і нараховують близько 90 тис. одиниць. Дане видання є найбільш повним друкованим зібранням документів Ліги з моменту її заснування і до утворення Пакистану. Воно включає протоколи її щорічних сесій (з'їздів), повні тексти промов президентів (голів) партії на цих сесіях, протоколи і резолюції засідань керівних партійних органів: Ради Ліги та Робочого комітету, тексти промов і виступів лідерів Ліги, документи ІНК, що безпосередньо торкалися Ліги, індусько-мусульманських відносин та вимог про створення Пакистану. Аналіз наведених матеріалів Ліги дає можливість всебічно охарактеризувати не лише діяльність та політичний курс партії на будь-якому відрізку часу, а й становище у ній, основні напрями внутрішньопартійної боротьби, ідейні засади, програму, тактику й діяльність практично усіх угруповань усередині організації, ставлення Ліги до ІНК та очолюваного ним масового руху за незалежність, а також її взаємини з іншими індійськими партіями та організаціями, передусім мусульманськими.

Документи й матеріали Ліги, що надруковані окремо⁶, або містяться у збірниках із історії визвольної боротьби⁷ та в тематичних публікаціях⁸, здебільшого ті ж самі, що й в "Основах Пакистану". Тому їх немає сенсу аналізувати, а звернемо увагу ще на одне надзвичайно цінне джерело. Це праці та промови легендарного лідера Мусульманської ліги й "батька" Пакистану М. А. Джинни, що вийшли з друку в Пакистані у 1960 р.⁹ Їхнє вивчення дає змогу краще зрозуміти позицію Ліги у визвольному русі, з'ясувати характер гострої ідейно-політичної боротьби у ньому, уточнити окремі важливі аспекти політичного курсу й діяльності Мусульманської ліги та боротьби течій у ній, визначити роль деяких політичних діячів у боротьбі з колонізаторами, з'ясувати характер розбіжностей між ними, мотиви, що визначали їхню поведінку, узнати особисте ставлення М. А. Джинни до політичних подій, що відбувалися за його життя.

У тому ж 1906 р. з'явилася партія "Хінду Махасабха" або "Велика спілка індусів", яку часто називають антиподом Мусульманської ліги. Вона мала найбільший вплив серед елітарних прошарків індусів, настроєних у релігійно-шовіністичному дусі, перш за все у Бенгалії й Панджабі, де індуська меншість досить часто зазнавала утисків із боку мусульманської більшості, а також у Махараштрі та Сполучених провінціях, де давні історичні традиції сприяли розвитку націоналістичного релігійно-шовіністичного індуського духу. Загалом керівництво Хінду Махасабхи виступало з патріотичних позицій, висловлюючись за ліквідацію британського панування в Індії і утворення суверенної індійської держави. Однак ця партія мала досить помірковану політичну програму, домагаючись на практиці лише обмеженого статусу домініону для Індії. Зате її національно-релігійна програма передбачала організацію індусів у загальноіндійському масштабі для наступу проти мусульман. Фактично політика Хінду Махасабхи, як і її супротивника Мусульманської ліги, посилювала у країні релігійно-общи́нні протиріччя, особливо на заключному етапі визвольних змагань, підживляла вплив Конгресу серед індусів і стала однією з причин розколу Індії. На відміну від Мусульманської ліги, джерельна база Хінду Махасабхи за межами Індії набагато менша. Відсутнє повне зібрання документів та матеріалів цієї партії, хоча частина їх знаходиться у доступних нам збірниках документів із історії визвольної боротьби¹⁰ та у збірниках із історії конституційного розвитку Індії¹¹; іноді окремі документи, що стосуються Хінду

Махасабхи, зустрічаються у конгресистських публікаціях джерел¹². Їхнє узагальнення та систематизація все ж дає змогу проаналізувати політичний курс, програму й тактику Хінду Махасабхи на різних етапах визвольних змагань.

Активну участь у боротьбі з колоніалізмом брали індійські робітники, хоча вони становили незначний відсоток населення Британської Індії. Робітничий рух став важливою складовою частиною визвольної боротьби 1905–1908 рр., гандистської кампанії неспівробітництва 1920–1922 рр., антисаймонівських виступів кінця 20-х років, конгресистських кампаній громадянської непокори 1930–1934 рр., масових виступів за незалежність напередодні та під час Другої світової війни, а також у 1946–1947 рр. Індійські профспілки, що вели свій початок від 1920 р., активно виступали не тільки з економічними, а й з політичними вимогами, повністю підтримуючи національно-патріотичні сили. Однак після чергового розколу на початку 30-х років XX ст. профспілковий рух Індії очолювали аж три організації: 1) Всеіндійський конгрес профспілок (ВІКП), створений конгресистами; 2) Всеіндійська федерація профспілок, яка визнавала тільки економічну боротьбу і сторонилася визвольного руху; 3) Червоний конгрес профспілок під керівництвом комуністів.

Найголовнішим джерелом із історії індійського робітничого руху є різноманітні документи й матеріали ВІКПу¹³. Вони дають змогу всебічно дослідити розвиток робітничого руху від появи перших профспілок у Британській Індії і до здобуття нею незалежності, показати участь робітників у антиколоніальних виступах і кампаніях, їхнє ставлення до форм і методів боротьби за незалежність, висунутих Конгресом та іншими індійськими партіями, проаналізувати боротьбу течій у профспілковому русі, погляди та діяльність окремих робітничих лідерів. Документи ВІКПу доповнюють Щорічники з питань праці¹⁴, матеріали спеціальної комісії, яка займалася вивченням умов праці в індійській промисловості¹⁵, офіційні щорічні звіти англійської колоніальної адміністрації в Індії британському парламенту¹⁶ та щорічники, що видавав уряд Британської Індії¹⁷, в яких значне місце відводилося робітникам та робітничому рухові.

Однією з рушійних сил у боротьбі з колонізаторами було індійське селянство, яке становило переважну більшість населення головної англійської колонії. Селяни складали основу усіх масових гандистських ненасильницьких кампаній, спрямованих проти

іноземного гніту. Серед них беззаперечним авторитетом і фактично монопольним впливом користувалися конгресисти, які створили майже в кожному селі свій осередок, ставши організаторами та керівниками селянських спілок – кісан сабх, що неухильно виконували настанови М. К. Ганді та інших чільних конгресистських посадовців. Тому, не випадково, що найважливішим джерелом із історії селянського руху Індії є ті документи й матеріали Конгресу, які торкалися участі селян у антиколоніальних виступах. Це окремі важливі матеріали сесій ІНК¹⁸, засідань Робочого комітету та Всеіндійського комітету Конгресу¹⁹, звернення конгресистських президентів до щорічних партійних сесій²⁰, доповіді на них генеральних секретарів ІНК²¹, програми партії²², документи й матеріали з історії боротьби за незалежність в окремих провінціях²³. У них знайшла своє конкретне відображення багатогранна діяльність конгресистів серед селян, зокрема, організація та керівництво селянським рухом, процес вироблення його політики та програми, розвиток організаційних форм та принципів роботи кісан сабх, процес обговорення, розроблення та прийняття рішень і постанов щодо них, деякі інші аспекти функціонування селянських спілок. Значення першоджерела мають також програмні документи загальноіндійської кісан сабхи²⁴ та праці визначного селянського лідера проф. Н. Г. Рангі²⁵, в яких у значній кількості наводяться унікальні документальні матеріали із історії селянського руху, діяльності кісан сабх та їхніх керівників. Про спроби КПП закріпитися у селянському русі свідчить таке важливе джерело як документи робітничо-селянських партій²⁶, створених комуністами у 1926–1927 рр. спочатку в Бенгалі та Бомбеї, а 28–30 грудня 1928 р. – на загальноіндійському рівні.

Особливе місце в індійському визвольному русі займав комуністичний рух, що претендував виступати від імені робітничого класу, але користувався у ньому недостатнім впливом. Перші комуністичні гуртки й групи в Індії з'явилися на початку 20-х років ХХ ст. Як правило, вони відгалужувалися від ліворадикального крила ІНК та лівих профспілок. Так, на початку 1922 р. у Бомбеї була створена Радикальна партія Конгресу на чолі з Ш. А. Данге, а услід за нею з'явилися комуністичні групи у Мадрасі під проводом С. Четтіяра, котрий водночас був головою місцевого комітету ІНК, та у Бенгалі під керівництвом М. Ахмада. Невеличкі групи діяли і в інших провінціях. Між ними і всередині них велася гостра ідейно-політична боротьба.

Комінтерн тоді ще не мав регулярних зв'язків із цими паростками лівого соціально-політичного радикалізму в Індії, хоча М. Н. Рой доклав чимало зусиль для підкорення їх впливу Москви. Нарешті у 1925 р., після декількох невдалих спроб, на установчій конференції у Канпурі утворюється загальноіндійська Комуністична партія, яка не відразу стала комінтернівсько-сталінською. До VI Конгресу Комінтерну (1928 р.) комуністи, називаючи ІНК буржуазною організацією і критикуючи його за поміркованість, все ж залишалися членами Конгресу, а деякі з них – навіть членами його місцевих комітетів, переслідуючи мету активізації лівих сил у конгресистській організації та її поступової радикалізації. Але після 1928 р., виконуючи рішення Комінтерну про конфронтацію з національно-патріотичними силами, КПП виродилася у вузьку секту, нараховуючи у 1933 р. всього декілька сотень членів. У відповідності з рішеннями VII Конгресу Комінтерну (1935 р.) про проведення тактики єдиного народного фронту комуністи повернулися до ІНК, ставши складовою частиною Конгрес-соціалістичної партії Індії, яка виникла всередині Конгресу у 1934 р. Проте у 1940 р. шляхи комуністів та соціалістів розійшлися назавжди. Під час Другої світової війни в КПП розгорнулася внутрішньопартійна боротьба і її вже не можна було ототожнювати з усім індійським комуністичним рухом, тому що внаслідок розколів КПП, одночасно з нею діяли ще дві комуністичні організації: Більшовицька партія Індії та Револьюційна комуністична партія Індії, які звинувачували одна одну у відступі від марксистських ідей.

Для тих, хто вивчає перипетії визвольних змагань на Індійському субконтиненті, цінність становлять не всі джерела про минуле тамтешнього комуністичного руху, які у більшості своїй вкрай заідеологізовані та заполітизовані²⁷, а лише ті, що свідчать про участь комуністів у боротьбі з колоніальним режимом. Найбільше таких матеріалів містить багатотомна публікація документів із історії КПП, яку здійснила Національна рада компартії Індії під редакцією відомого вченого д-ра Г. Адхікарі²⁸. Виділимо найважливіші з них. Це комуністичний маніфест на адресу сесії ІНК у Ахмедабаді (1921 р.), статті М. Н. Роя про індійський визвольний рух, матеріали про діяльність Ш. А. Данге та видання ним "Соціаліста", листування М. Н. Роя з Ш. А. Данге, Комінтерн і боротьба індійців за незалежність, сесія ІНК у Гая (1922 р.) та участь у ній комуністів, виступ С. Четтіяра у Гая, відкритий лист М. Н. Роя на адресу лідера лівих конгресистів

Ч. Р. Даса, резолюція про незалежність, матеріали справи про змову у Пешаварі, рух "хіджри", придушення колонізаторами руху неспівробітництва, утворення профспілок та їх участь у визвольних змаганнях, генеза робітничо-селянських партій, утворення Індійської соціалістичної робітничої партії Індійського національного конгресу, виникнення всередині ІНК свараджистської партії на чолі з Ч. Р. Дасом та М. Неру, діяльність Дж. Неру, сесія ІНК у Коканаді (1923 р.), халіфатистський рух проти англійців, справа про змову у Канпурі, V Конгрес Комінтерну та визвольний рух у Британській Індії, М. К. Ганді, Ч. Р. Дас та національні революціонери, М. К. Ганді й більшовизм, сесія ІНК у Белгаумі (1924 р.), Фарідпурська промова Ч. Р. Даса, утворення КПП, її ставлення до національно-патріотичних партій та організацій, робітнича свараджистська партія та її програмні документи, сесія ІНК у Канпурі (1925 р.), утворення робітничо-селянських партій, сесія ІНК у Гаухаті (1926 р.), нові тенденції у визвольному русі, сесія ІНК у Мадрасі (1927 р.). Як уже зазначалося, після VI Конгресу Комінтерну, який значно посилив свій вплив на комуністичний рух, спостерігався відхід КПП від ІНК та патріотичного табору і поступове перетворення її на вузьку секту. Тому подальша діяльність комуністів становить інтерес лише для фахівців, що займаються історією власне комуністичного руху в Індії.

Свій внесок у загальноіндійську боротьбу з колонізаторами зробили й національно-революційні організації, які діяли в Індії та за її межами протягом першої третини XX ст. Вони першими висунули гасло боротьби за повну незалежність батьківщини і пропагували необхідність застосування насильницьких методів для втілення його в життя, не виключаючи й збройне повстання. Національні революціонери до появи комуністів являли собою найрадикальнішу течію у політичному житті Індії. Вони йшли у перших лавах борців за свободу, діючи у глибокому підпіллі і вдаючись до змовницьких та терористичних методів боротьби, за що колонізатори охрестили їх терористами і нещадно переслідували. Революціонери також мали великі заслуги у розвитку ідеології визвольного руху, які полягали у тому, що тривалий час вони єдині відстоювали демократичні ідеали: право народу на повстання проти гноблення й тиранії, народовладдя, демократичні свободи за західними зразками, соціальну справедливість та загальне братство людей.

Основними джерелами для висвітлення історії національно-революційних організацій є їхні власні видання²⁹, документи із історії

визвольних змагань³⁰, в яких вміщені матеріали про прихильників насильницьких методів боротьби, офіційні публікації властей про терористів та боротьбу з ними³¹, роботи й спогади учасників визвольного руху³², спогади визначних англійських посадовців³³. На основі цих джерел можна дослідити виникнення організацій національних революціонерів, їхній склад, іноді навіть чисельність, структуру, програмні положення, організаційні принципи, суспільно-політичні погляди учасників революційного руху, їхню діяльність у різні періоди та на різних етапах, взаємовідносини між собою та з іншими організаціями й угрупованнями, зокрема з ІНК, свараджистами і комуністами, встановити причини зникнення революційної течії з політичної арени.

У роки Другої світової війни організовану збройну боротьбу за незалежність розгорнула Індійська національна армія (ІНА) під командуванням колишнього видатного лідера лівого крила ІНК С. Ч. Боса. Потерпівши поразку у суперництві з поміркованими й правими лідерами Конгресу³⁴, а також повністю розчарувавшись у гандистській ненасильницькій тактиці боротьби з колонізаторами, С. Ч. Бос 17 січня 1941 р. залишив Індію і після довгих поневірянь на чужині у пошуках союзників для війни з Англією (він побував у Кабулі, Москві й Берліні) очолив у 1943 р. створену з допомогою японців із полонених ними у боях з англійськими військами індійців на окупованих Японією територіях Південно-Східної Азії ІНА та Тимчасовий уряд Вільної Індії. ІНА, однак, потерпіла поразку, а С. Ч. Бос 18 серпня 1945 р. загинув у авіакатастрофі на Тайвані при загадкових обставинах. Довгий час історія ІНА за її співробітництво з Японією замовчувалася, спотворювалася і через брак джерел була "білою плямою" у світовій індології, а про С. Ч. Боса ходили різні легенди й чутки. Відновити історичну справедливість щодо неї вдалося лише після публікації Т. Р. Саріном у 1988 р. основних документів ІНА³⁵, які у поєднанні зі спадщиною С. Ч. Боса³⁶ дають можливість описати весь її шлях – від створення і до суду, що вчинили англійські власті в Індії над керівниками ІНА після війни.

Деякі дослідники до загальноіндійського визвольного руху відносять різні патріотичні рухи у князівствах, яких нараховувалося аж 601. У радянській історіографії ці рухи називали демократичними за їхню спрямованість проти авторитаризму й тиранії феодальних князів. На нашу думку, усе, що відбувалося у князівствах, у тому числі

й народні рухи, не можна відносити до загальноіндійських процесів, оскільки князівства зберігали формальну незалежність від Англії і тим паче не входили до складу Британської Індії. Проте для тих, хто дотримується протилежної точки зору, виходячи з того, що князівства фактично були залежними від Англії, а тому їхні рухи можна вважати частиною загальноіндійських, зазначимо, що основним джерелом для вивчення антибританської боротьби у князівствах є публікація документів з її історії, здійснена у 1968 р.³⁷

Таким чином, дослідник історії індійського національно-визвольного руху має у своєму розпорядженні цілком достатню кількість різноманітних джерел, щоб всебічно висвітлити боротьбу народів Британської Індії за незалежність батьківщини з часів поділу англійськими колонізаторами Бенгалу у 1905 р., що викликало піднесення масової боротьби проти чужоземного панування, і до 1947 р., коли індійці здобули довгоочікувану свободу. Вони надають реальну можливість охарактеризувати визвольні змагання майже за півстоліття, показати розстановку політичних сил у них, визначати місце й роль у боротьбі з англійською владою на різних етапах кожної організації, партії та руху, проаналізувати їхні ідейні засади, програми, тактичні принципи та діяльність, висвітлити перебіг ідейно-політичної боротьби, розкрити процес формування угруповань та їхній політичний курс, дослідити світогляд та діяльність визначних національних лідерів, еволюцію їхніх політичних поглядів, форми й методи впливу на народні маси.

Примітки:

¹ Див.: Чувпило О. О. Ідейно-політична боротьба в Індійському національному конгресі (20–30-ті рр. XX ст.). Докторська дисертація. – Харків, 1995; *Його ж.* Политический курс Индийского национального конгресса и внутрипартийная борьба в 30-е годы XX века. – Харьков, 1996; *Його ж.* Нариси з історії ідейно-політичної боротьби в Індійському національному конгресі (20-ті роки XX ст.). – Харків, 1999; *Його ж.* Видатні борці за незалежність Індії. – Харків, 2000; *Його ж.* Індія на шляху до незалежності. – Ч. 1. – Харків, 2000; *Його ж.* Ч. Р. Дас – засновник свараджистської партії // Східний світ. – 1997. – №1-2. – К., 2000. – С. 181-188; *Його ж.* Стратегія і тактика Індійського національного конгресу напередодні масової кампанії неспівробітництва (1918–1920 рр.) // Вісник ХНУ. – 2001. – №526. Історія. – Вип.33. – С. 62-71; *Його ж.* Соціальні та економічні питання в діяльності Індійського національного конгресу (20–30-ті роки XX ст.) // Східний світ. – 2002. – №2. – С. 78-83;

Його ж. Міжнародні питання в діяльності Індійського національного конгресу (1914–1929 рр.) // Східний світ. – 2003. – №4. – С. 109-115; *Його ж.* Індійський національний конгрес і конституційні питання (1885–1947 рр.) // Східний світ. – 2004. – №3. – С. 88-95; *Його ж.* Політика Індійського національного конгресу щодо робітничого та селянського рухів (20-ті роки ХХ ст.) // Східний світ. – 2005. – №3. – С. 49-56; *Його ж.* Перша та друга конгресистські кампанії громадянської непокори в Індії (1930–1934 рр.) // Східний світ. – 2007. – №2. – С. 153-165.

² Див.: Чувпило О. О. Огляд джерел з історії боротьби Індійського національного конгресу за свободу й незалежність батьківщини // Сходознавство. – 2000. – №11-12. – С. 219-228.

³ Див., наприклад: *Біхар* прантія самаджавді саммелан (Біхарська провінційна соціалістична конференція. Документи). – Патна, 1936 (мовою гінді); *Бхаратій джаграті* (Пробудження Індії. Документи). – Бріндабан, 1939 (мовою гінді); *Сам'явад* ка бігуль (Голос соціалізму). – Бенарес, 1936 (мовою гінді); *Сут* ке дхаге мен сварадж'я (Від пряжі до свараджу). – Калькутта, 1920 (мовою гінді); *All Parties National Convention*, Calcutta, 1928. – Allahabad, 1928; *The All India Muslim Conference*, 1928-1935. A Documentary Record. – Karachi, 1972.

⁴ Див., наприклад: *Documents Concerning the Origin and Purpose of the Indian Statutory Commission*. – New York, 1930; *Rare Documents*. – Lahore, 1967; *Selected Documents of the British Period of Indian History*. – Calcutta, 1958; *Selections From the Records of the Government of India, 1849–1937*. – London, 1987.

⁵ *Foundations of Pakistan*. All-India Muslim League Documents: 1906–1947: In 2 Vs. – Karachi, 1969–1970 (індійське видання – New Delhi, 1982).

⁶ Див., наприклад: *The Constitution and Rules of the All Indian Muslim League*. – Lahore, 1944.

⁷ Див., наприклад: *A History of the Freedom Movement 1707–1947*: In 4 Vs. – Karachi, 1960; *Historic Documents on Muslim Freedom Movement*. – Lahore, 1970; *Struggle for Independence. 1857–1947*. – Karachi, 1993.

⁸ Див., наприклад: *Dobbine C.* Basic Documents in the Development of Modern India and Pakistan 1835–1947. – London, 1970; *Philips C. H.* The Evolution of India and Pakistan. 1858–1947. Select Documents. – London, 1964.

⁹ Див.: *Jinnah M. A.* Speeches and Writings of M. A. Jinnah. – Lahore, 1960.

¹⁰ Див., наприклад: *India's Struggle for Freedom. Selected Documents and Sources*: In 3 Vs. – Delhi, 1962–1965; *The Indian Nationalist Movement, 1885–1947. Select Documents*. – London, 1979.

¹¹ Див., наприклад: *Indian Constitutional Documents 1757–1939*: In 3 Vs. – Calcutta, 1948; *Speeches and Documents on the Indian Constitution 1921–1947*: In 2 Vs. – Bombay, 1957.

¹² Див., наприклад: *A Centenary History of the Indian National Congress*: In 3 Vs. – Delhi, 1985.

¹³ Див., наприклад: *All-India Trade Union Congress. Directory of Trade Unions.* – Bombay, 1925; *All-India Trade Union Congress: Documents.* – New Delhi, 1973; *All-India Trade Union Congress. 8th Session. Cawnpore, 1927. Report and Congress Constitution.* – Bombay, 1928.

¹⁴ Див., наприклад: *The Indian Labor Year-Book, 1946–1947.* – Simla, 1948.

¹⁵ Див.: *The Labor Investigation Committee, Main Report.* – Delhi, 1946.

¹⁶ Див., наприклад: *India in 1927–1928. A Statement Prepared for Presentation to Parliament in Accordance with the Requirements of the 26th Section of the Government of India Act.* – Calcutta, 1928.

¹⁷ Див., наприклад: *The Indian Year Book. A Statistical and Historical Annual of the Indian Empire, with an Explanation of the Principal Topics of the Day, 1935.* – Bombay–Calcutta, 1935; *Statement Exhibiting the Moral and Material Progress and Condition of India During the Year 1916–1917.* – London, 1918.

¹⁸ Див., наприклад: *Indian National Congress. Report of the 44th Annual Session.* – Lahore, 1929.

¹⁹ Див., наприклад: *The Indian National Congress. 1920–1923. Being a Collection of the Resolutions of the Congress and of the All India Congress Committee and of the Working Committee of the Congress from September 1920 to December 1923.* – Allahabad, 1924.

²⁰ Див.: *Congress Presidential Addresses from the Silver to the Golden Jubilee.* – Madras, 1934.

²¹ Див.: *Indian National Congress. Reports of the General Secretaries: In 3 Vs.* – Lahore, 1956.

²² Див.: *Indian National Congress. Constitution of the Indian National Congress.* – Allahabad, 1925.

²³ Див., наприклад: *The Freedom Struggle in Hyderebad: In 2 Vs.* – Hyderebad, 1956; *The Freedom Struggle in Uttar Pradesh: In 2 Vs.* – Uttar Pradesh, 1957–1958; *The History of the Freedom Movement in Madhya Pradesh.* – Nagpur, 1956.

²⁴ Див.: *All-India Kisan Sabha. Constitution of the All-India Kisan Sabha.* – Delhi, 1936.

²⁵ Див.: *Ranga N. G. Peasants and Congress.* – Madras, 1938; Його ж. *History of Kisan Movement in India.* – Madras, 1939; Його ж. *Revolutionary Peasants.* – New Delhi, 1949.

²⁶ Див., наприклад: *Workers and Peasants Party. Manifesto to the Indian National Congress.* Calcutta, 1927; *Workers and Peasants Party of Bengal. Report of the Executive Committee 1927–1928.* – Calcutta, 1928.

²⁷ Див., наприклад: *Сатьябхакта.* Бхарат мен кам'юніст парті кі стхашпа (Заснування Комуністичної партії в Індії). – Матхура, 1975 (мовою гінді); *Communist Party of India. A Manifesto to the All-India National Congress.* – London, 1926; *Communist Party of India. Communism and Nationalism.* – Calcutta, 1925; *Communist Party of India. Programme of the Communist Party of India.* – Bombay, 1934; *Indian Communist Party. Documents (1930–1956).* – Bombay, 1957; *Some Documents Relating to Early Indian Communists and Controversies Around Them.* – New Delhi, 1992.

²⁸ Див.: *Documents of the History of the Communist Party of India: Vol.1-3.* – New Delhi, 1971, 1974, 1979.

²⁹ Див., наприклад: *A Manifesto of the Indian Nationalist Party.* – London, 1916; *The Constitution of the Federated Republics of India.* – Б. м., 1926; *Why India is in Revolt against British Rule.* – London, 1916.

³⁰ Див., наприклад: *Source Material for a History of the Freedom Movement in India (Collected from the Bombay Government Records): Vol. II.* – Bombay, 1958.

³¹ Див., наприклад: *Disorders Inquiry Committee, 1919–1920. Report.* – Calcutta, 1920; *East India (Emergency Measures). Measures Taken to Counteract the Civil Disobedience Movement and to Deal with the Terrorist Movement in Bengal.* – London, 1932.

³² Див., наприклад: *Махадевабхаї. Махадевабхаї кі даярі (Щоденник Махадевабхаї): В 3-х т.* – Ахмедабад, 1947–1951(мовою гінді); *Bose S. C. The Indian Struggle 1920–1942.* – Calcutta, 1964; *Gandhi M. Young India 1919–1922.* – Madras, 1922; *Josh S. S. My Meetings With Bhagat Singh and on Other Early Revolutionaries.* – New Delhi, 1976; *Pratap M. My Life – Story of Fifty-Five Years.* – Dehra-Dun, 1947; *Rai L. L. Speeches and Writings: In 2 Vs.* – Delhi-Jullundur, 1966.

³³ Див., наприклад: *Montagu E. S. An Indian Diary.* – London, 1930; *Morley J. Recollections: In 2 Vs.* – London, 1917; *O'Dwyer M. India as I Knew It 1885–1925.* – London, 1925.

³⁴ Детально про це див.: *Чувпило О. О. Роль С. Ч. Боса в національно-визвольному русі народів Британської Індії напередодні Другої світової війни // Східний світ.* – 2006. – №4. – С. 63-75.

³⁵ Див.: *Sareen T. R. Select Documents on Indian National Army.* – Delhi, 1988.

³⁶ Див.: *Bose S. C. Important Speeches and Writings of Subhas Bose.* – Lahore, 1946; *Його ж. Fundamental Questions of Indian Revolution.* – Calcutta, 1970; *Його ж. Selected Speeches of Subhas Chandra Bose.* – New Delhi, 1974.

³⁷ Див.: *History of the Freedom Struggle in Princely States.* – Delhi, 1968.

Резюме

Чувпило А. А. *Некоторые важнейшие источники по истории общендийских неконгрессистских освободительных движений первой половины XX века*

В статье анализируются источники по истории общендийских патриотических движений и организаций, принимавших активное участие в борьбе за независимость Индии в первой половине XX века. Это документы и материалы Мусульманской лиги, Хинду Махасабхи, рабочего и крестьянского движений, Коммунистической партии Индии, национально-революционных организаций, Индийской национальной армии и освободительных движений в княжествах. Исключение составляет Индийский национальный конгресс, возглавлявший борьбу с британским господством в Индии, поскольку подробный анализ его источников давался ранее в специальной статье автора, опубликованной в киевском журнале "Сходознавство".